

Тлумачний словник

Автаркія – економічна політика, спрямована на господарське відособлення, створення економіки в межах окремої країни або групи країн, максимальне обмеження імпорту при одночасному стимулюванні експорту товарів і капіталів.

Акциз – непрямий податок на високорентабельні та монопольні товари (продукцію), що включається у ціну даних товарів.

Алод – повна спадкова власність на землю за доби феодалізму в Західній Європі.

Акціонерні товариства – підприємства, капітал яких утворюється об'єднанням багатьох індивідуальних капіталів шляхом випуску і продажу акцій. В Україні **А.т.** виникли наприкінці XVIII ст. Набули значного поширення з 1860-х рр. на Півдні України в металургійній та вугільній промисловості. В **А.т.** важливу роль відігравав іноземний капітал.

Біржа – 1) організаційно оформлений ринок, що постійно функціонує, на якому торгують цінними паперами, валютними товарами або здійснюють оптову торгівлю за стандартними зразками; 2) організація, що обслуговує процес укладання угод між господарюючими суб'єктами про купівлю-продаж.

Бояри – верхівка панівного класу феодальною суспільства в Київській Русі. **Б.** називали великих феодалів-землевласників, які поділялися на дві групи: „земських”, що виділилися під час розкладу родового ладу і становили панівну верхівку феодального суспільства, і „мужів воїнів”, що служили у військових дружинах великих і удільних князів. Злиття обох груп **Б.** Відбулося в XI ст. У період феодальної роздробленості **Б.** відігравали головну роль в міжусобній боротьбі, яка дуже негативно позначилась на розвитку Київської держави. У др.пол. XIV ст. значна частина **Б.** перейшла на службу до литовського князя та польського короля і деякі з них (напр., Збараські) дістали титули князів. Середні **Б.** перетворилися на військових слуг, урядовців, а також дістали шляхетські привілеї, земельні пожалування. Переважна більшість збіднілих дрібних **Б.** протягом XV-XVI ст. втратила своє привілейоване становище, злилася з селянством і потрапила у феодальну залежність. Лише незначна частина їх з організацією реєстрового козацтва (1572) була записана до реєстру.

Бронзовий вік – історичний період III-II тис. до н.е., пов'язаний із поширенням знарядь праці і зброї з бронзи (сплаву міді й олова). За **Б.в.** відбулося відокремлення скотарських племен від землеробських.

Бюргери – вільні повноправні жителі (ремісники, купці) середньовічних міст Західної Європи, що об'єднувалися в цехи і гільдії. В Україні **Б.** називалися міщани, які об'єднувалися, крім цехів і гільдій, також у братства.

Васалітет – у Західній Європі в середні віки – система відносин особистої залежності одного феодала від іншого, більш заможного, могутнього, впливового.

ВЕЗ (вільні економічні зони) – форма організації господарської діяльності на певній території, в межах якої встановлюються особливі правила економічної діяльності (пільгове оподаткування та ін.).

Вєрв – сільська територіальна община в Київській Русі, яка була судово-адміністративною та податковою одиницею.

Військо Запорозьке – XVI ст. офіційна назва козацького війська, а від середини XVII ст. – Української козацької держави. Назву **В.З.** слід відрізняти від Низового В.З., тобто Запорозької Січі.

Вілан – у середньовічній Західній Європі – феодально залежний селянин.

Вотчина – одна з форм феодальної власності часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави, яку власник мав право передати у спадщину, продати, обміняти, поділити тощо.

ВПК (Військово-промисловий комплекс) – сукупність галузей народного

господарства і державних інституцій, що забезпечують підтримання обороноздатності країни. **ВПК** функціонує за рахунок доходів держбюджету.

Галицькі бояри – верства населення в Галицькому, а згодом і Галицько-Волинському князівстві, яка була економічно і політично могутньою настільки, що **Г.б.** навіть самостійно роздавали землю, приймали до себе на службу декого з дрібних, зубожілих князів, що звалися „службовими князями”. Джерелом збагачення **Г.б.** було велике землеволодіння і вищі адміністративні посади, з яких вони „кормилися”.

Гривня – 1) зливок срібла вагою 160-196 г, що був грошовою і ваговою одиницею в Київській Русі в X-XIV ст.; 2) назва грошових знаків періоду УНР.

Група „А” – сукупність галузей промисловості, що виробляють засоби виробництва (машинобудування, металургія, електроенергетика та ін.).

Група „Б” – сукупність галузей промисловості, що виробляють предмети для особистого споживання населення (текстильна, харчова, взуттєва, меблева та ін.).

Данина – в Київській русі найдавніша форма оподаткування місцевого населення, що відповідно до історичних умов виступала або як воєнна контрибуція, або як прямий державний податок чи рента. Київські князі спочатку збирали **Д.** у формі полюддя, пізніше вона набула значення продуктової ренти.

Дворянство – привілейований стан, частина панівного за феодального ладу класу феодалів, основою економічної і політичної могутності якого були феодальна власність на землю. У 1785 році козацька старшина була зрівняна у правах і привілеях з російським дворянством, вони були поширені і на місцевих поміщиків.

Девальвація – зниження курсу національної чи міжнародної (регіональної) валютно-грошової одиниці щодо валют інших країн, міжнародних валютно-грошових одиниць. Протилежний процес – **ревальвація**.

Демпінг – штучне зниження цін на товари, послуги на зовнішніх ринках з метою усунення конкурентів.

Десятина – 1/10 частина врожаю (або інших прибутків), що збирається з населення на утримання духовенства і церков. На Русі була встановлена кн. Володимиром у X ст. Пізніше церкві було надано право замість **Д.** збирати мито із справ, що розглядалися церковним судом. Остаточно ліквідується наприкінці XIX ст.

Дідичі – назва поміщиків в Україні, які володіли великими земельними маєтками, одержаними в XVII-XVIII ст. за царськими грамотами або гетьманськими універсалами. **Д.** користувалися правом спадкової власності.

Домен – спадкове земельне володіння короля в європейських країнах за доби середньовіччя.

Займанщина – земельна власність, набута правом першого зайняття й обробітку вільної землі. Була поширена серед козаків і посполитих селян у малозаселених районах лівобережної та Слобідської України.

Закупи – 1) У Київській Русі **З.** називали напіввільних людей, які брали у феодала позику („купу”) і за це виконували певні повинності; 2) в XIV-XVI ст. **З.** – це збіднілі селяни й міщани, яких феодали закликали селитися на своїх землях, даючи позику грошми, зерном тощо.

Залозний шлях – один із стародавніх торгових шляхів (VIII-XII ст.), що з’єднав Київ з Тмутараканню, Малою Азією та країнами Сходу.

Здольщина – вид оренди землі, при якій орендна плата власникові землі сплачується частиною врожаю. Була поширена в добу феодалізму.

Імунітет – у феодальному праві – сукупність прав феодала здійснювати у своїх володіннях деякі державні функції без втручання центральної влади (напр., фіскальні).

Йомени, йоменрі – у Великобританії в XIV-XVIII ст. – вільні селяни, які самостійно господарювали на своїй землі, отриманій у спадок.

Кадастр – перелік осіб для оподаткування.

Картель – об’єднання декількох підприємств однієї галузі виробництва, учасники

якого зберігають власність на засоби виробництва, виробничу, комерційну та юридичну самостійність, лише домовляються про ціни, поділ ринків збуту та т.п.

Козацтво – один із станів українського населення XVI–XVIII ст. Складалося з козаків. Поділялося на групи: реєстрове (знаходилося на державній службі, отримувало платню, землі); нереєстрове (не вписане до реєстру, практично соціальне не захищене); січове, або кошове (знаходилося на Січі і належало до певного куреня); паланкове (проживало на хуторах та зимівниках, належало до певної паланки). Поступово відбувалося соціальне розшарування **К.**- виділялися козацькі старшини і прості козаки.

Колонізація – 1) заселення територій усередині країни, які до цього були малозаселені (внутрішня **К.**); 2) побудова поселень (колоній) за межами своєї етнічної території (зовнішня **К.**); 3) загарбання якої-небудь країни або її частини; 4) засоби, які перетворюють країни чи їх частини на колонії.

Комірники – найбідніше феодально залежне селянство у Речі Посполитій у XVI–XVIII ст.

Контрибуція – 1) примусові грошові або натуральні побори з населення; 2) грошова сума, яку за умовами мирного договору держава-переможниця стягує з переможеної держави.

Концерн – багатогалузева корпорація, яка має централізоване керівництво. Для **К.** властиві спільна власність і єдиний фінансовий контроль.

Кріпосне право – система феодальної залежності селян, полягала у прикріпленні до землі, підлеглих адміністративній, судовій владі феодала. В Україні склалося у XIV–XVI ст. під впливом польської експансії, закріплено III Литовським статутом 1588 р. Скасоване під час національно-визвольної війни 1648-1657 рр., **К.п.** поновлюється в XVIII ст. Остаточо оформлене урядом Катерини II у 1783 р. Скасоване реформами 1848 та 1861 рр. Формою феодальної експлуатації селян були – оброк, панщина та ін.

Ланове – державний грошовий поземельний податок у Литві та Польщі в XIV–XVIII ст. На Лівобережній Україні **Л.** скасоване 1648 р., Правобережній – 1793, в Галичині – 1772 р.

Левант – загальна назва країн східного узбережжя Середземного моря, Близького Сходу. Уживали до початку XX століття.

Магдебурзьке право – феодальне міське право, за яким міста частково звільнялися від центральної адміністрації та влади феодалів і створювали органи самоврядування. Виникло у XIII ст. у м. Магдебурзі (Німеччина). У XIII–XIV ст. поширилося також у Польщі, Литві, Чехії, Білорусі та в Україні. В Україні його дістало в 1339 р. м. Санок Галицько-Волинського князівства, Львову його надано в 1356, Києву – в 1497 р. У XV–XVII ст. **М.п.** це право дістала більшість міст України. **М.п.** встановлювало порядок виборів, функції органів місцевого самоврядування, суду, купецьких об'єднань, цехів, регулювало питання торгівлі, опіки, спадкування, визначало міру покарання за різні види злочинів тощо. З поширенням в останній чверті XVIII ст. в Україні загальноросійських законів **М.п.** фактично припинило свою дію.

Мануфактура – стадія розвитку промисловості, яка прийшла на зміну простій кооперації і передувала великій машинній індустрії; підприємство, що базувалося на поділі праці, ручній ремісничій техніці та масовому виробництві товарів.

Метрополія – держава, яка заснувала та володіє колоніями.

Натуральне господарство – господарство, в якому продукти праці виробляються не для обміну на ринку, а для задоволення внутрішньогосподарських потреб, головним чином особистих потреб самих виробників. Існувало й переважало в той історичний період, коли суспільний поділ праці був слабо розвинутий, зокрема, на терені України з часів Київської Русі до середини XIX ст. **Н.г.** залишалося панівним у господарстві селян, що власною працею задовольняли свої потреби.

Націоналізація – перехід приватної власності у власність держави. Зворотній процес – денационалізація.

Парцеляція – поділ землі на дрібні ділянки (парцели).

Пауперизм – масові злидні населення.

ПНК (Первісне нагромадження капіталу) – історичний процес відокремлення безпосередніх виробників, перш за все селян, від засобів виробництва, в результаті якого вони перетворювались на капітал, а працівники – у найманих робітників. Найяскравіше відбувався в Англії в XVI–XVII ст.

Полюддя – в IX–X століттях – щорічний об'їзд київським князем своєї підвладної території, збір данини, і збування зібраних цінностей вниз по Дніпру, Дону у Візантію та землі Арабського Халіфату. **П.** стало перехідною формою до класового суспільства, до державності у східних слов'ян.

Посесійні селяни – категорія феодално залежних селян у Російській імперії, які купувалися підприємцями і прикріплювалися до підприємств для забезпечення останніх робочою силою. Виникли після указу Петра I від 1721 р. та проіснували до середини XIX ст.

Протекціонізм – 1) економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції шляхом уведення великих розмірів мита на товари, що ввозяться до країни, а також низки деяких інших заходів; 2) система протекцій, сприяння у вирішенні яких-небудь справ.

Рантьє – особа, яка живе за рахунок доходів від цінних паперів чи на відсотки від наданого в кредит капіталу.

Реквізіція – примусове відчуження за плату (на відміну від конфіскації) або тимчасове вилучення майна.

Репарації – у міжнародному праві вид матеріально-правової відповідальності. **Р.** передбачають відшкодування державою завданих нею під час воєнних дій збитків. Виплата **Р.** звичайно обумовлюється у мирному договорі.

Секуляризація – 1) перетворення церковної і монастирської власності на власність світську, державну; 2) у Західній Європі – перехід особи з духовного стану у світський з дозволу церкви.

Синдикат – 1) одна з форм монополії – об'єднання підприємців, яке здійснює свою комерційну діяльність (визначення цін, збут продукції), зберігаючи виробничу та юридичну самостійність підприємств, що входять до його складу; 2) у Франції та деяких інших країнах – назва профспілок.

Смерди – в IX–XII ст. – вільні селяни-общинники. Мали свою рілля і своє господарство. **С.** жили общинами, які носили назву „верви”, або „погости”. Пізніше **С.** стали називати всіх феодално залежних селян.

Статути Великого Князівства Литовського (Литовські статути) – кодекси права Великого Князівства Литовського 1529, 1566 і 1588 років. Увібрали основні положення державного, цивільного, сімейного, кримінального і процесуального права князівства. Джерелами **Л.С.** були звичаєве литовське, білоруське, українське право, відповідна місцева судова практика, „Руська Правда”, польські судебники та кодекси інших держав. **Л.С.** декларували рівність громадян незалежно від соціального стану і походження, віротерпимість, відповідальність суддів перед законом, заборону перетворювати вільних людей на рабів і т. ін. Водночас запроваджували привілеї князів, магнатів та шляхти, в т.ч. і право закріпачення селян. **Ш Л.С.** був основним збірником права в Україні з XVI до 40-х років XIX ст.

Стація – у середньовічній Литві, Польщі, українській гетьманській державі – податок на утримання шляхетського (козацького) війська.

Стратифікація – соціальна диференціація суспільства, поділ його на страти (верстви).

ТНК (Транснаціональна корпорація) – гігантські компанії, які діють у міжнародному масштабі і контролюють значну частку світового виробництва товарів і послуг, процес ціноутворення, отримують монополійні надприбутки.

Трест – форма монопольного об'єднання підприємств, при якій усі його учасники втрачають виробничу і комерційну самостійність, підкоряються єдиному фінансовому контролю та ін. **Т.** виникли у США наприкінці XIX ст.

„Устава на Волоки” 1557 р. (Волочна поміра) – обмір і розподіл землі у Великому князівстві Литовському, а також на українських землях, що входили до нього, згідно з реформою Сигізмунда II Августа (1557). **У.В.** передбачала поділ на волоки, які були мірилом феодальних повинностей.

Фермер – підприємець у сільському господарстві, власник аграрного підприємства.

Фільварок – хутір, ферма. У XIV – першій половині XIX ст. в Польщі, Литві, Білорусі, Правобережній Україні комплекс земельних угідь, на яких феодал вів власне господарство, використовуючи працю кріпосних селян.

Фіскальна політика – політика уряду держави у сфері оподаткування та бюджету.

Халупники – категорія феодально залежних селян і міської бідноти на українських землях, що входили до складу Литви і Польщі (XVI-XVIII ст.), Австрії та Росії (до середини XIX ст.). **Х.** були безземельними селянами, мали лише хату-халупу, змушені були наймитувати або займатися ремеслом, виконували панщину та інші повинності.

Холопи – у Київській Русі населення, що перебувало в різних формах особистої залежності від феодала. За своїм правовим становищем **Х.** близькі до рабів.

Челядь – раби, полонені, позбавлені будь-яких прав особи, пізніше двірські слуги.

Чумацтво – торгівельно-візницький промисел в Україні в XVI-XIX ст. Чумаки привозили з чорноморського узбережжя Криму й Галичини сіль, а з України везли хліб, інші сільськогосподарську продукцію. **Ч.** припинилося в 1870-18880-х рр. у зв'язку з розвитком залізниць і річкового парового транспорту.

Шарварок – додаткова феодальна повинність на будіванні і ремонті шляхів, мостів, гребель, панських будівель на українських землях у складі Польщі в XV-XVIII ст. **Ш.** становив до 24 днів на рік з селянського двору.

„Шлях з варяг у греки” – основний водний торговий шлях у Київській Русі. Діяв у VIII-XI ст. **Ш.в.г.** складався із системи річкових шляхів і волоків між ними. Довжина – понад 3 тис. км. **Ш.в.г.** зв'язував пн. землі Київської Русі з пд. землями, Балтійське та Північне море з Чорним та Середземним. Мав велике значення для розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі, сприяв зміцненню Києва та Новгороду за рахунок транзитної торгівлі., занепав у зв'язку з Хрестовими походами XI-XII ст.

Шляхта – привілейований стан у феодальній Польщі, Литві та на загарбаних ними в XIV–XVIII ст. українських землях. Привілей Казимира 1447 р. поширив права та вільності **Ш.** на українських феодалів. Під час Лівонської війни 1558–1583 рр. король Сигізмунд II Август зрівняв українських феодалів у правах з феодалами-католиками. Після приєднання у XVIII ст. Правобережної України до Російської держави українська **Ш.** було зрівняна у правах з російським дворянством.

Шос – податок з міщан на рухоме і нерухоме майно, що діяв у Речі Посполитій.

Ярмарки – періодичні торги, що їх проводять у певному місці. В Україні поширюються з XVI ст. На відміну від торгів і базарів, що проводилися раз на тиждень і обслуговували місцеві потреби, **Я.** відбувалися раз-два на рік, тривали до двох тижнів. На **Я.** переважала оптова торгівля, укладалися договори, контракти на оптовий продаж товарів, оренду, оформлювалися кредитні операції тощо. Найвідомішими **Я.** були Хрещенський у Харкові, Іллінський у Полтаві, Хрещенський контрактний у Києві (з 1797 р.).